

Latvijas Arhitektu savienības diskusija

KAS IR ĪSTS – PILSĒTA, VALSTS VAI MĒS?

2022. gada 24. maijā 17:00

Viens no galvenajām arhitekta amata rīkiem ir spēja un vajadzība ieklausīties citu jomu profesionāļu viedokļos kopīga projekta un sabiedriskā labuma vārdā. Un tā iespaidā lūkot pēc jēgpilnākā tā telpiskā iemiesojuma. Latvijas Arhitektu savienība (LAS) ir uzsākusi veidot atklātu platformu diskusijām dažādu atzītu ekspertu lokā par sabiedriskajā telpā aktuāliem jautājumiem, kas varētu dot padomu ne vien arhitektiem pašiem, bet arī plašākai publikai.

Pirmajā sarunā, kas lielā mērā turējās pie akūtās padomju mantojuma tēmas, piedalījās filozofe semiotiķe Daina Teters, sociālais psihologs Ivars Austers un arhitekts Uldis Lukševics, un to vadīja publicists Vents Vīnbergs.

Šī ir īsināta un rediģēta sarunas versija, kuras ieraksts pilnā apjomā pieejams (LAS) feisbuka profilā (<https://www.facebook.com/events/709354427050989>).

Vents Vīnbergs: Ko jūs domājat, kad dzirdat lozungu “pret padomju mantojumu”?

Daina Teters: Es ar padomju mantojumu esmu gana mierā, jo mēs gandrīz visi te esam padomju relikti, un tas, ko mēs ieguvām padomju laikā, piemēram, izglītība, bija gana laba. Par mantojumu domājot, tam parasti ir pozitīva pieskaņa – tās ir vai nu gara vērtības vai materiālas vērtības jeb kaut kas, kas ir nācis klāt. Ar padomju mantojumu gan ir mazliet citādāk – tam ir negatīva pieskaņa, bet domāju, ka to nevajag pārspīlēt. To var izmantot. Šajā gadījumā arī es esmu pret [Uzvaras] pieminekļa nojaukšanu, bet esmu par tā pārcelšanu. Manuprāt, to vajadzētu pārcelt uz Stūra māju. Saprotams, ka pārceļot tas stipri samazinātos apjomā, bet tā mēs nošautu divus zaķus – atjaunotu Stūra māju un padarītu to apmeklētājiem pieejamu, pie viena padarot to par starptautiska līmeņa okupācijas muzeju.

Ivars Austers: Es to negribu attiecināt tikai uz arhitektūru. Patoss “Pret!” uz īsu brīdi var būt efektīvs, un reizēm tas droši vien ir pareizs gājiens. Bet mani mulsina, ka ļoti maz tiek runāts par to, kam tu gribi tuvoties. Ja mēs iztēlojamies, ka ir divas pamatmotivācijas – viena ir izvairīties, otra ir tuvoties, un no ārpuses tās varbūt pat izskatās vienādi –, taču dažāda veida pētījumi, sākot no laboratorijas eksperimentiem un beidzot ar liela mēroga socioloģiskiem pasākumiem, rāda to, ka, ja tev ir precīzi definēts mērķis, kam tu labprāt gribētu tuvoties, rezultāts būs jēgpilnāks. Tā tas ir it visā, gan radošajā darbībā, gan arhitektūras plānošanā, un cilvēkus tas dara laimīgākus. Bet ja tu izvairies, un tāds ir arī plāns ātri tikt galā ar mantojumu jeb tas, ko tu dari, lai izvairītos, tad tu būsi mazāk laimīgs, būs mazāk pozitīvu emociju, būs sliktāka veselība, būs mazāka darba produktivitāte. Ja mēs runājam par radošo dimensiju, tad tur noteikti būs mazāk kaut kā, mazāk jēgas tavai dzīvei. Domāju, ka arī šādi uz to var skatīties. Vēl viens jautājumu kopums ir par laika

dimensiju, un tas ir saistīts ar iepriekšminēto. Bēgt no kaut kā, “satīt makšķeres un notīties”, izbēgt no kaut kā, nevar būt ilgtermiņa mērķis. Tas ir saprotami un normāli, taču, runājot par kultūru un to, kāpēc ir tik slikti ar [mantojuma] saglabāšanu, ir redzams, ka dominē īstermiņa mērķi.

Uldis Lukševics: Arī es esmu padomju mantojums, es to apzinos, tāpat kā to, ka tie, kas organizēja gājienu [pret padomju mantojumu] jau ir pavisam cita paaudze. Viņiem par to jau pašā pamatā ir cita sajūta. Ir svarīgi, ka padomju mantojumu daļa divās daļās – viena ir ideoloģija un otrs fiziskais, materiālais un taustāmais, kas mums ir palicis no tā laika. Mēs kā arhitekti, mūsu birojs NRJA, vienmēr esam iestājušies par to, ka tā ir cenzūra – nojaukt pēckara modernisma labākos eksemplārus, tos pārbūvēt vai siltināt, neizpētot, kas tajos ir superīgs un kas tajos raksturo konkrēto laikmetu. Tā mēs cenžējam kādu vēstures posmu, to izsvītrot. Bet lai mēs zinātu, kurp doties tālāk, mums jāzina, kam esam gājuši cauri un kā esam attīstījušies. Tāpēc mums vienmēr licies svarīgi pēckara modernismu, tā fiziskās izpausmes arhitektūras formā saglabāt nākamajām paaudzēm, lai tas nebūtu caurums vēsturē. Tāpēc mēs padomju mantojuma vietā lietojam jēdzienu “pēckara modernisms”, jo tas ir globāls termins, kas atvieglo uztveri, un globāla parādība, kas reizēm ar novēlošanos, un reizēm kopsolī ar pasauli ir notikusi arī pie mums. Ja mēs atgriezīamies pie konkrētā pieminekļa, tad atkal ir divas galvenās lietas: tā ir vieta, kur pastāvīgi tiek pārrakstīta vēsture, kur okupācija tiek saukta par atbrīvošanu, un kas joprojām ir krievu pasaules rupors. Pēc Krievijas iebrukuma Ukrainā visa pasaule ir sapratusi, ka vairs nevar auklēties ar tirānu; šo brīdi esam noķēruši arī mēs, un gribam to izmantot, jo neviens šobrīd nepārmetīs to, ko mēs varbūt esam gribējuši izdarīt jau sen. Bet otra lieta ir, kā mēs to gribam darīt. Mūsaprāt, tam noteikti jābūt konkursam, tai jābūt domu apmaiņai. Jau tad, kad šo pieminekli veidoja, bija 33 priekšlikumi, un pieļauju, ka tikpat daudz būtu arī šobrīd, ja tiktu izsludināts konkurss. Pilnīgi iespējams, ka uzvarētu darbs, kas piedāvā visu nolīdzināt un iestādīt tā vietā ābejdārzu, un varbūt tas arī būtu vislabākais risinājums. Bet tikpat labi mēs varētu uztaisīt Eiropā augstāko vertikālo dārzu, ieaudzēt skulptūras džungļos, kas pamazām pārņemtu visu to ansambli. Ir pieņemts vienpersonisks lēmums [nojaukt pieminekli], pat ja tā viena persona ir likumdevējs, taču pat ja arhitektu birojs Sarma un Norde tajā iesaistās un iet palīgā, nojaukšanas darbu veikšanas un organizēšanas projekts noteikti neietvers ideju, ko ar to visu darīt tālāk. Šobrīd tas ir vienos vārtos, un nav publiskās diskusijas, kurā piedalītos gan arhitekti, gan pilsētplānotāji, gan dizaineri, gan sociologi un filozofi – visi, kam būtu idejas. Lūk, jau izskanēja priekšlikums par pārņemšanu un samazināšanu. Visas šīs idejas ir vērts uz klausīt un tad izvēlēties labāko no tām.

V.V.: Vai vēsturiskie salīdzinājumi ir ko vērti? Ulmaņlaikos bija Vecrīgas nojaukšanas projekts, ko pavadīja sauklis “nost ar vācbaltu mantojumu”, taču tolaik vismaz vietā tika piedāvāta “Jaunā Rīga”. Turklāt mums ir vēl viens ievērojams piemineklis ar identisku funkciju – Rīgā tāpat kā visās imperijas rietumu provincēs Aleksandra III rusifikācijas kampaņas laikā tika sabūvētas pareizticīgo katedrāles. Vai to ir jēga salīdzināt un vai sacelšanās pret mantojumu vienmēr ir viena un tā pati?

D.T.: Manuprāt, jā. Tika minēta ideoloģija, bet ar to ir sarežģītāk. Tā nav tikai padomju ideoloģija. Principā eksistē divu veidu politiskās ontoloģijas: viena ir holistiskā, kuru šobrīd pārstāv tieši Krievija, un otra ir liberālā. Tas nozīmē, ka tad, kad mēs ar viņiem sarunājamies, un ko mēģina darīt Makrons un pārējie, redzams, ka saruna notiek pilnīgi atšķirīgās valodās. Viņi (Krievija – red.) iziet no kopuma, šajā gadījumā – krievi kā masa. Tāpēc mēs brīnāmies par to, kas notiek ar krievu karavīriem, ar bojāgājušajiem, jo viņi tiešām tiek uztverti kā masa, kā biomasa. Runājot par to, kā ideoloģijas tiek konstruētas modernajā pasaulē, kas sākās jau ļoti sen, 5. gadsimta beigās ar [pāvestu] Gelasiusu I, bet jo īpaši kopš 18. gadsimta beigām tiek izmantota “jaunā” un “vecā” opozīcija. Vienmēr, kad tiek veidota jauna ideja, tai tiek “piekārts” “jaunā” ideāls – jaunā sabiedrība, jaunais cilvēks, jaunā šķira, jaunā rase, un tā tālāk. Un arī Ulmaņa gadījumā bija jaunais ideāls, uz ko tiekties. Un kopš 18. gadsimta jaunā ideāla vārdā vecais ir jānovāc jeb principā jāiznīcina. Un parasti tas notiek asiņaini, ko mēs arī tagad redzam Ukrainā. Jaunā pasaule tāpat ir asiņaini dzemdināma. Vērā jāņem arī tas, ka vienmēr, kad runa ir par jauno un iznīcināmo, tiek lietota saudzējoša terminoloģija: vecais ir jāattīra, ir jāattīra dzīves telpa, ir jāveic “tīrīšana”, valoda ir jāattīra no piemaisījumiem, un tā tālāk. Un arī tagad [kara vietā] tiek lietota “militārā operācija”, bet operācija paredz, ka to izdara ķirurgs, tāpat speciālists, kurš precīzi griež un atjauno veselību. Tāpēc, manuprāt, mums būtu jāmācās no šiem piemēriem, no pretinieka, un jāizmanto verbāli līdzekļi, kas nav tik agresīvi un kas nevar tikt izmantoti pret mums. Tāpēc es piedāvāju vārdu “pārcelt” nevis “iznīcināt”.

V.V.: Vai mums pēdējo 30 gadu laikā kopš neatkarības atjaunošanas ir radies kāds mērķis vai nākotnes vīzija?

D.T.: Nē. Un tā ir lielākā Latvijas problēma.

I.A.: Pārfrāzējot to, par ko mēs šeit runājam, es teiktu, ka tās vairāk vai mazāk ir dažādas lēmumu pieņemšanas situācijas. Tas ir normāli, jo viss, ko mēs darām, ir dažādu lēmumu pieņemšanas sērija, kur daudzas notiek automātiski, bez jebkādas domāšanas.

Taču noteiktos brīžos – un šis droši vien ir viens no tādiem brīžiem – no mums tiek sagaidīts, ka mēs mazliet vairāk padomāsim. Racionālu lēmumu ir grūti definēt; uz to var ļoti dažādi skatīties, taču viena no lietām, ko mēs bieži aizmirstam, ir, ka lēmums ir nākotnē vērst. Ar lēmumu mēs nevaram mainīt pagātņi. Mēs varam mainīt attieksmi pret pagātņi, bet tas nenozīmē, ka mēs mainīsim pagātņi. Ar noteiktu politiku vai rīcību radām mītu kopumu, ar kā palīdzību mēs varētu sākt jaunu dzīvi, un vecā tiktu likvidēta. Ideālā gadījumā mēs atbrīvotos arī no atmiņām neironu līmenī, no bibliotēkām un tā tālāk. Bet tā tas nestrādā. Ideālais veids, kā ir jādodomā – un es varu atsaukties uz precīzākiem mēģinājumiem to pārbaudīt –, ir, ka tu izdomā vairākas alternatīvas. Izvairīties no padomju pagātnes un “visu nost!” nav lēmums. Lēmums pēc definīcijas ir, ka tu, pirmām kārtām, izdomā, ko tu gribi, un ka tev ir vairākas alternatīvas. Tās var būt diezgan līdzīgas, bet tās dod iespēju novērtēt to, ko tu sasniegsi, ejot pa vienu, otru vai trešo taciņu. Kāds no mērķiem tev var ļoti patikt, bet tu saproti, ka varbūtība to sasniegt ir ļoti zema. Tehniski pareizā lemšanas procesā tu vienkārši veic matemātisku darbību – reizini varbūtību nonākt, pie tā, ko tu vēlies, kaut vai ar paša izvēlētu, subjektīvu skalu (kura gan jāpielieto konsekventi), un tā atrodi, kurš no šiem reinājumiem būs vislielākais. Tev visi rezultāti var patikt, bet jāņem vērā varbūtība tos sasniegt. Nākamais solis ir sākt plānot to, kā to var izdarīt. Labs plānošanas rīks, ko reizēm izmanto, ir secīga kāpšanās atpakaļ, lai ieraudzītu, kā pie tāda rezultāta nonāk. Šobrīd es to neredzu, jo nav diskusijas par mērķiem. Atbrīvoties no kaut kā ir līdzeklis, un reizēm tas ir labs un vajadzīgs, bet jāzina arī, ko ar to gribam sasniegt. Tieši tā man šobrīd visvairāk trūkst. Noārdīšana nevar būt mērķis.

V.V.: Bet ir azarts ļauties polarizācijai par jebkuru jautājumu, vai ne?

I.A.: Neapšaubāmi! Bet tā nav diskusija tādā veidā, kā mēs to saprotam – kā saruna un kā problēmu risināšana. Tā ir vēlme norādīt otrai grupai, cik tā ir stulba, un pie viena uzpumpēt savas vērtības apziņu. Tā ir polarizācija visnejaukākajā veidā.

U.L.: Turpinot Ivara teikto, jums, vārda meistariem, diskusija un teksts ir ierocis, savukārt [arhitektūras] konkurss ir tas, kas diskusiju materializē, un šīs abas lietas ir jāliek kopā. Vienkārši aprunājoties, ilgā laikā varbūt var nonākt pie kaut kāda slēdziena, bet lielākā daļa cilvēku ir vizuāli domājoši, un viņiem vajag kaut ko redzēt, vajag redzēt tās ābeles, vai to bērnu, atliktu atpakaļ rokā.

Vēl viena tēma ir par autortiesībām un meistariem, kas šo ir taisījuši. Jo [tēlnieks] Aivars Gulbis vēl ir dzīvs un [arhitekts] Edvīns Vecumnieks arī. No vienas puses tas ir ideoloģisks asmenis, no otras – māksliniecisks veidojums, un idejas to samazināt vai pārnest saistītas

arī ar autorību. Jebkuri pārveidojumi ir iejaukšanās šajā matērijā. Lielajos ģeopolitiskajos viļņos tas, iespējams, nav aktuāli, bet jautājums ir par to, cik lielā mērā mēs no malas varam “piezīmēt ūsas tai Madonnai”.

V.V.: Nesen noklausījies Edgara Raginska un Dmitrija Petrenko sarunu Latvijas Radio podkāstā, kurā Petrenko teica, ka varbūt ir jāpieļauj šāda kļūda, lai no tās kaut ko iemācītos.

I.A.: Doma ir forša, bet nez vai viņam šajā gadījumā būs taisnība. Kaut ko iemācīties var, ja izmēģina vairākas alternatīvas. Ja ir vienas grupas eksperiments, tu neko nevari iemācīties, jo tu nezini, kā būtu, ja notiktu otra versija. Var gan demagoģiski teikt, ka tad būtu vēl sliktāk. Sentimentāli varbūt pēc kāda laika cilvēkiem šķitīs, ka vajadzēja rīkoties citādāk. Motivācijas jauda šobrīd ir diezgan liela, jo cilvēka pamattendence ir neko nemainīt, saglabāt status quo. Ir pat tāds jēdziens – status quo nosliece vai aplamība. Tev vajadzētu kaut ko darīt, bet tev ir bail no tā, kā būs. Lai gan uz pieminekļiem tas, visdrīzāk neattiecas, jo tos cilvēki neizjūt kā kaut ko miesiski tuvu. Vietā, kurā tu dzīvo, visdrīzāk negribas neko mainīt, bet pieminekļi neviens nedzīvo, tāpat kā Elizabetes ielā 2, un to ir viegli mainīt, jo tas nav nekas tuvs. Bet diez vai no tā var kaut ko iemācīties. Jo mācību process ir personisks jeb tas, ko tu vari uz savas ādas izjust. Grūti iedomāties, ka kāds par to varētu politiskā nozīmē samaksāt. Man ļoti nepatīk “muguras iztaisnošanas” un “pašapziņas atgūšanas” retorika, jo tajā, lai ko tu nedarītu, var ietērt jebko. Diez vai sabiedrība kopumā var kaut ko mācīties.

D.T.: Jāpadomā vēl arī par tādu lietu – tas, laukums, ja to tiešām notīra, nevar palikt tukšs. Tad tas kļūs par vēl trakāku upurvietu. Un tiem, kam tā tiešām ir piemiņas vieta, ir jāparāda, kur viņi to var praktizēt, kapos, piemēram. Un es nerunāju par cilvēkiem, kas ir drošības dienestu klienti. Tas ir cits jautājums; mums par to nebūtu jārunā. Ja ir pateikts A, tad tagad jāsaka arī B, jo atkāpties no tā vairs nevar.

V.V.: Reizē ar polarizēšanos noris arī demokratizēšanās tendence – ar internetu katrā kabatā ir pavērusies daudziem iepriekš nebijusi iespēja piedalīties publiskajā telpā kaut vai ar sociālo tīklu palīdzību, un tas saasina jautājumu par to, kas ir “mēs”, jeb tie, kuru vārdā gan arhitekti kaut ko dara, gan kopums, kas it kā pieņem lēmumus. Jo reizē ar demokratizēšanos apšaubāma sāk kļūt ekspertu kultūra. Kas ir “mēs”, kuru vārdā vērts cīnīties par ideāliem?

D.T.: Es un mēs ir ļoti modificējami jēdzieni. Mēs sevi varam saprast tikai tad, ja zinām, kas ir citi. Latvijā patiesībā ir daudz "citu", bet mēs sevi nez kāpēc pretstatam vienai grupai, turklāt skatām to kā vienotu veselumu. Man patīk, un tas mums ir izdevies, ka par spīti tam, ka ir citi, lai cik neviendabīgi arī viņi nebūtu, un tam, ka Latvijai nav lielu mērķu, uz ko tiekties, mēs tomēr esam iztikuši bez [vardarbīgas] konfrontācijas un dzīvojuši relatīvā mierā. Tas ir sociologu uzdevums – saprast, kas tie citi ir, un viņi, protams, ir jādiferencē. Jo redz jau tikai tos, kas visskaļāk uzstājās, un tā ir mazākā daļa. Klusējošo vairākumu tik un tā neredz.

I.A.: Šis jautājums ir neatbildams. Jautājums par identitāti ir svarīgs tikai tad, kad tu zini, ka ir vēl kāda grupa. Viens atskaites punkts ir konteksts, kādā tu lieto vārdu "mēs". Katram no mums ir kādas 6-7 identitātes, ko zinātniskajā žargonā sauc par hroniskajām identitātēm, ko mēs bieži lietojam, un tad vēl ir kāds pusducis tādu, kuras mums nav grūti iedomāties, un kuru uzvedības normas mēs zinām. Šis sarunas kontekstā svarīgs ir politiskās nācijas jautājums, jo līdz ko tiek domāts etniskos jēdzienos, "mēs" uzreiz kļūst citādāk definējams, un tur labākajā gadījumā būs pelēkā zona, bet sliktākajā – grūti pārkāpjams bezdibenis. Šie jautājumi ir jārisina, par atskaites punktu ņemot kopējo labumu, un tas varbūt jebkas, piemēram, laime. Lai cik tas banāli neskanētu, tu nevari būt īsti laimīgs, kamēr tajā sociālpolitiskajā vidē, kurā tu dzīvo un kuras pilsonis tu esi, kāds ir nelaimīgs. Es varu atsaukties uz empīriskiem pētījumiem, ka tajās zemēs, kurās ir mazāk grupu aizspriedumu visās dimensijās, cilvēki, vidēji ņemot, ir laimīgāki. Tas nepaģēr, lai mēs visu laiku domātu politiskās nācijas kategorijās. Tur jau tas šarms, ka mēs vienlaikus piederam padsmīti dažādām identitātēm un varam tās elastīgi mainīt. Tas lielā mērā ir politisks jautājums, kāda valoda tiek lietota tad, kad notiek lēmumu pieņemšana. Tāpēc tas reizē ir gan neatbildams, gan ļoti svarīgs jautājums. Ir jācenšas izvēlēties tāds atskaites punkts, kurā "mēs" būtu pēc iespējas universālāks, iekļaujošāks. Tas nav viegls uzdevums, jo visu laiku ir vilinājums izcelt pozitīvo sevi uz kāda cita malā pastumšanas rēķina.

V.V.: Mana doma par to, kāpēc sarunai par "mēs" ir jēga arī arhitekta profesijas kontekstā, ir tāda, ka, manuprāt, tā ir krīzē. Arhitekts vienmēr dara to, ko viņam uzdod. Viņš reti nāk klajā ar manifestiem un vēl retāk fantazē kaut ko savam priekam. Arhitektam vienmēr ir faktiskais klients, kura interesēs viņš strādā. Tā var būt vesela valsts vai pilsēta, un tad viņš kā elites speciālists apkalpo konkrētus uzdevumus. Bet arvien biežāk arhitekts ir spiests publiski izteikties un būt sabiedriskā labuma pārstāvis, un tā, šķiet, ir globāla profesijas identitātes krīze, jo kurš gan beigās ir viņa galvenais pasūtītājs. Un tas, manuprāt, saasina "mēs" jautājumu.

U.L.: Arhitekta profesijai ir apkalpojošs raksturs. Arhitektūra ļoti reti var būt "pati par sevi". Lai tādos īsos brīžos izbaudītu, mēs mēģinām piedalīties Venēcijas arhitektūras biennālēs, kas dod iespēju realizēt nevis arhitektūru, bet domāšanu par arhitektūru. Tas, ka arhitektiem pēdējā laikā prasa viedokli, nav krīze! Tas ir pareizais virziens! Arhitekta profesija tomēr nav novērtēta sabiedrībā, un arhitekti paši pie tā lielā mērā ir vainīgi. Taču paliekošais efekts, ko arhitekts ar savu darbu var atstāt nākošajām paaudzēm tomēr pilnībā netiek novērtēts. Otrs jautājums ir par atbildību. Tāpat kā Latvijas valsts caur bankām ilgu gadu atmazgāja netīro Krievijas naudu, tā arī arhitekti apkalpoja Krievijas klientus un viņu naudu. Tagad atskatoties, mēs varbūt redzam, ka tas nebija pareizi, bet tas ir process, kam mēs kā arhitektu kopiena ejam cauri kopā ar visu valsti, pārskatīdami savas pārsteidzības vai agrākos pieņēmumus. Tagad visi, kas iepriekš strādāja rutinēti un nedomāja par atbildību, tagad ir spiesti par to aizdomāties, par to, kam tas tiek projektēts un par kādu naudu.

V.V.: Cik lielā mērā kādas vietas simboliskums ir konstruēta lieta un cik – stihiska, spontāna un kolektīva zemapziņa?

I.A.: Es nezinu, kas ir kolektīvā zemapziņa, bet saprotu, ko tu ar to domā. Tur ir gan nejausība, gan patiesa vajadzība. Viens no pamatmotīviem ir, ka mums vajag just piederības sajūtu nozīmīgai grupai. Kopš 19. gadsimta etniskā grupa, kurai tu pieder, par tādu ir kļuvusi. To tik vienkārši neizmainīsi. Bet ir arī nejausība ārpus šīm robežām, kas var radīt situācijas, kurās kāds piedāvā kaut ko asprātīgu vai mazāk asprātīgu, un kas izdara divas svarīgas lietas – parāda, kas tu esi, pozitīvā gaismā un vienlaikus veicina skaidru norobežošanu no sliktā "cita". Tātad visu mēs nekontrolējam, daudz kas notiek ārpus mums. Krievijas iebrukums Ukrainā, no Latvijas pozīcijām skatoties, ir šāds nejausības faktors, kas rada [simbolisku] jēdzienu kopu. Runājot par pilsonisko nāciju, ir jāprojektē skolas, un bērniem ir jāmacās kopā. Kamēr to nedarīs, visu laiku būs gruzdēšanas problēma, šķeļošas ideoloģijas un tā tālāk.